

RÁCIÓ ÉS UTÓPIA

KÁDÁR ZOLTÁN – TÓTH I. JÁNOS

1. BEVEZETÉS

Tanulmányunkban az ész az utópia viszonyát vizsgáljuk. Az utópiát (legyen az irodalmi vagy filozófiai) általában úgy tekintik, mint amely az észre alapozva próbál tökéletes társadalmat létrehozni. Ugyanakkor az 'utópia' fogalma jelentős negatív konnotációt is hordoz, hiszen ha egy eszmét utópikusnak minősítenek, akkor ezzel azt mondják, hogy az az eszme megvalósíthatatlan, illetve megvalósítására való törekvés társadalmi katasztrófát eredményez. Mindebből pedig az következik, amit a konzervatív gondolkodók erőteljesen hangsúlyoznak is, hogy maga a (társadalmi vagy politikai) racionalitás vezet megvalósíthatatlan tervekhez. S éppen ezért a társadalom megújításában nem a racionalitásnak, hanem olyan nem-rationális tényezőknek, mint a hagyomány, érték, érzés kell központi szerepet kapnia. Anélkül, hogy lebecsülnék ezeket a nem-rationális elemeket, úgy véljük, hogy a rációnak fontos szerepe kell, hogy legyen és fontos szerepe is van a társadalom fejlődésében.

A racionalitás társadalomfilozófiai szerepével kapcsolatban a szerzőknek két nagy vonulata különböztethető meg. Egyrészt vannak olyan szerzők, mint pl. Platón, Hobbes, Locke, Marx, akik úgy gondolják, hogy a társadalom fejlődésében a rációnak központi és meghatározó szerepe van. E szerzők konkrét javaslatai szinte mindenben különböznek egymástól, de abban egyetértenek, hogy a társadalomnak racionális alapokon kell állnia. Vitathatatlan, hogy vannak olyan társadalmi intézmények (demokrácia, emberi jogok, nyitott társadalom), amelyek kialakulása egyértelműen eszmei-racionális alapokra vezethető vissza. Ezt az irányzatot a kezdetektől fogva opponálják azok a szerzők mint pl. Hume, Popper, Hayek, Oakeshott, akik kritikusak a ráció társadalmi szerepével kapcsolatban. S kétségtelen, hogy voltak olyan sikeres intézmények, amelyek egy lassú evolúció során jöttek létre pl. nyelv, magántulajdon, cseregazdaság, továbbá voltak a történelemben olyan – gyakran csak látszólag – racionálisan megalapozott eszmék, amelyek katasztrófát eredményeztek, ahogy például a marxizmus is.

Tanulmányunkban a társadalmi racionalitás mellett érvelve elsősorban arra hívjuk fel a figyelmet, hogy számos utópia – a közvélekedéssel ellentétben – egyáltalán nincs összhangban a rációval vagy a racionalitásnak csak valamilyen leszűkített és egyoldalú értelmezésére támaszkodik. Ezért az utópiák által okozott társadalmi katasztrófákért nem a racionalitás a felelős.

2. A RÁCIÓ FOGALMÁRÓL

A latin eredetű 'ratio' szó jelentése ésszerű.¹ Ellentétben a hétköznapi vélekedéssel és a kritikusok álláspontjával, a ráció egyáltalán nem tekinthető egyértelmű és egynemű kategóriának. Fontos, hogy a különböző racionalitásfogalmakat elkülönítsük egymástól. A racionalitás pluralitását legegyszerűbben a különböző tudományokban használt értelmezések jelzésével tudjuk bemutatni. Az egyszerűség kedvéért csak a társadalomfilozófiai szempontból releváns racionalitás értelmezésekre koncentrálnunk.

- *A logikában* az érvényes következtetést nevezik racionálisnak, vagyis ami logikus és *konzisztens*.² A konzisztencia a racionalitás minimális feltételének tekinthető, mivel ez a racionalitás minden értelmezését jellemezi, miközben a racionalitásnak léteznek további értelmezései is, amelyek a konzisztencia mellett még további kritériumot is tartalmaznak. Ezért, ellentétben a lábjegyzetben írtakkal a '*racionalitás mint konzisztencia*' jelenti a racionalitás legszélesebb értelmezését vagy halmazát. A racionalitás további értelmezései ezen a halmazon belül helyezkednek el. 'Racionalitás, mint konzisztencia' értelmezés szerint minden eszme racionális, ami összhangban van a formális logikával. Paradox módon a racionalitásnak ez a minimális követelménye is kizár a racionalitás halmazából olyan fontos szerzőt, eszmét és ideológiát mint Hegel, a hegeli rendszer vagy éppen a marxizmus, miközben ezeket a dialektikus szerzőket és irányzatokat a filozófiai és politikai közvélemény egyébként racionálisnak tekinti.

- *A közgazdaságtan* a racionalitás fogalmát az önérdék érvényesítésével, az egyéni jólét és hasznosság maximalizálásával kapcsolja össze (*'racionalitás mint az individuális*

¹ A racionalitás meghatározó jegyei a következők: 1. a *megfontolás és mérlegelés* utáni cselekvés, szemben a parancsra való vagy impulzív cselekvéssel; 2. *hosszú távú tervvel* összhangban való cselekvés; 3. a viselkedés *elvont vagy általános szabályokkal* való kontrollálása; 4. instrumentális hatékonyság: egy adott cél megvalósítása szempontjából *leghatékonyabb eszközök választása*, szemben a szokás vagy befolyás szerinti eszközválasztással; 5. a cselekvések, intézmények, stb. egyetlen, jól *meghatározott kritérium szerinti választása*, szemben a többszörös, diffúz és tisztázatlan kritériumok szerinti választással, illetve szokásos jellegük miatti elfogadással; 6. meggyőződések és értékek egyetlen *koherens rendszerbe* való szervezése.

² „A konzisztencia ténylegesen az, ami a szűk értelemben vett racionalitás számára a legfontosabb: konzisztencia a vágyakban, konzisztencia a hitekben és a konzisztencia kettő között egyfelől és általuk meghatározott cselekedetben másfelől”. Elster, Jon (1983): *Sour Grapes*. Cambridge University Press, Cambridge, 102

hasznosság maximalizálása’, röviden *individuális racionalitás*). A klasszikus közgazdaságtan előfeltételezi, hogy a szereplők Homo oeconomicusok, vagyis olyan egoista lények, akiket csak és kizárólag a saját nyereségük (hasznuk) maximalizálása mozgat. Ez a nézet Hobbes egoizmuselméletére vezethető vissza, majd Mandeville³ közvetítésével Adam Smithen keresztül került át a közgazdaságtanba illetve olyan társtudományokba, mint a racionális döntések elmélete, vagy a közösségi választások elmélete. Érdemes felhívni rá a figyelmet, hogy az individuális racionalitás csak a legegyszerűbb döntési helyzetekben (a bizonyosság szituációjában és rövid távon) határozza meg egyértelműen a viselkedést. Ennél bonyolultabb interakciók esetében az individuálisan racionális viselkedés fogalma további interpretációra szorul.

A közgazdász Herbert Simon különbséget tesz a szubsztanciális és procedurális racionalitás között.⁴ Egy viselkedés *szubsztanciálisan racionális*, ha az adott viselkedés végeredményét tekintve megfelelő. Ezzel szemben egy viselkedés *procedurálisan racionális*, ha a döntéshozó betartja a szituációra vonatkozó racionálisnak tekintett eljárásokat. A két racionalitás fogalom közötti különbség jól értelmezhető a bonyolultabb döntési helyzetekben, ahol a döntéshozó eleve nem tudhatja, hogy a környezetében mi fog történni. Ezekben a helyzetekben csak az várható el a döntéshozótól, hogy körültekintően járjon el pl. a várható érték alapján döntsön, miközben a szubsztanciális racionalitás szempontjából ez történetesen gyenge eredményhez is vezethet, ha a környezet valamilyen valószínűtlen eseményt „produkál”.

Fontos, hogy az individuális racionalitás talaján álló, többnyire liberális szerzők szerint pusztán az egyes ember jólétéről lehet beszélni, továbbá módszertani okok miatt elutasítják az egyéni hasznosságok összegezésének lehetőségét, vagyis a társadalmi jólét fogalmát. Ezért eleve elutasítják a társadalmi jólét megteremtésére való törekvést, mint legitim célt. A gazdasági liberalizmus szerint a piacgazdaságban működik a láthatatlan kéz, vagyis a piac egy olyan interakciót jelent, ahol az önérdék követése minden esetben elvezet a közjóhoz. Ezért a neoliberálisok szerint egyrészt minden jószágot – beleértve a közjavakat is – piac felügyelete alá kell helyezni, vagyis privatizálni és piacosítani kell; illetve a piacokat pedig fel kell szabadítani minden állami ellenőrzés alól. S így eljutunk a neoliberalizmus credójához, amelyre az erőltetett piacosítás, vagyis a liberalizáció, dereguláció és privatizáció a jellemző.

³ „legyünk vadak vagy civilizáltak, lehetetlenség, hogy az ember bármi más okból cselekedjék, mint a maga javáért.” Mandeville, B (1977): Vizsgálódás az erkölcsi erény eredetéről. In: Brit moralisták a XVIII. században. Gondolat, Budapest, 55-70

⁴ Simon, Herbert. A. (1976) From Substantive to Procedural Rationality. In Latsis, S. J. (ed) Method and Appraisal in Economics. Cambridge, 131

Álláspontunk szerint ezek a neoliberais nézetek maguk is kimerítik a filozófiai utópia fogalmát.

- A közgazdaságtan logikájához közel álló tudomány a játékelmélet, amelyben egyszerre van jelen az individuális és a kollektív racionalitás. Az utóbbi fogalom a klasszikus utilitarianizmusra reflektál, amely a *'racionalitást mint az egyéni hasznosságok összegének a maximalizálását'* értelmezi, amit röviden *kollektív racionalitásnak* nevezünk. A nem-kooperatív játékelmélet (a játékelmélet egyik fő ága) az ún. egyensúlyi stratégia választását tekinti racionálisnak. Ez megfelel a közgazdasági értelemben vett individuális racionalitás fogalmának. Ugyanakkor a kooperatív játékelmélet rámutat arra, hogy a változó összegű interakciók esetében (lásd fogoly dilemma, közlegelő tragédiája, potyázás stb.) az egyensúlyi stratégia Pareto-inferior, vagyis elfogadhatatlanul gyenge kimenetelt jelent kollektív szinten. Ezekben az interakciókban jó megoldást nem az individuális racionalitás, hanem csak a kooperatív viselkedésre épülő kollektív racionalitás biztosít.

Vegyük például a potyázás kérdését. Általános tapasztalat, hogy az emberek jelentős része – még szigorú ellenőrzés és büntetés mellett is –, úgy látja, hogy az áll az önérdekében, vagyis akkor jár el (individuálisan) racionálisan, ha megpróbál fizetés nélkül utazni. Világos, hogyha az emberek önkéntes belátására lenne bízva a jegyvásárlás, akkor a tömegközlekedés csődbe jutna. Ugyanez a helyzet az adózással kapcsolatban is. Ha az emberek önkéntes belátására lenne bízva, hogy fizessenek adót vagy sem, akkor a többség egyáltalán nem fizetne adót, s ebben az esetben az állam jutna csődbe. Számos utópia éppen arról szól, hogy erős központi hatalommal és szigorú bürokratikus szabályozással lehet csak elérni a közjót.

- *A szociológus* Max Weber különbséget tesz a *célracionalitás* (Zweckrational) és az *értékracionalitás* (Wertrational) között. Az előbbi esetében a cselekvő valamilyen viselkedést vár a környezet tagjaitól és a többi embertől, s ezt mint eszközt fölhasználja arra, hogy saját racionálisan kiválasztott céljait sikeresen elérje. *E felfogás szerint célracionálisnak minősül az a cselekvés, amely összhangban van a cselekvés céljával, azaz a célracionális cselekvés arra irányul, hogy elérje a kitűzött célt.* Annak a meghatározása, hogy mi a cél, kívül esik a cél-eszköz racionalitás kérdéskörén. Az instrumentális felfogás szerint a célok nem racionális eljárások eredményeként alakul ki, hanem azok valamiképpen (pl. Isten, természet, társadalom révén) adottak az emberek számára. Az instrumentális vagy cél-eszköz racionalitás fogalmát először Arisztotelész határozta meg.⁵

⁵ Elster, Jon. (1995): A társadalom fogaskerekei. magyarázó mechanizmusok a társadalomtudományokban. Osiris-századvég. Budapest. 30.

Ezzel szemben tisztán értékracionálisan cselekszik az, aki nincs tekintettel az előre látható következményekre, és azt teszi, amit meggyőződése szerint a kötelesség, a méltóság, a szépség, vagy egy, számára valamilyen szempontból fontos ügy kijelöl. Tehát *az értékracionalitás lényege az adott értékhez való feltétlen ragaszkodás függetlenül a várható következményektől*. Az értékracionalitás a célracionalitás álláspontjáról tekintve irracionális, és pedig annál inkább, minél inkább abszolút érték rangjára emeli azt az értéket, amelyhez a cselekvés igazodik, állítja Weber.⁶ Tegyük hozzá, hogy az értékracionális viselkedés lehetőséget ad az egyénnek arra, hogy túllépjen az individuális racionalitáson és viselkedésében valamilyen általános szempontot (pl. kollektív vagy univerzális racionalitást) – akár szándéktalanul is – érvényesítsen.

- *Az etikában* a racionalizmust több eltérő álláspont jelölésére szokták használni. Ezek közös sajátossága, hogy az észtek tekintik a moralitás autentikus forrásának.⁷ Az etikai racionalizmus első képviselője Szókratész, aki feltételezte, ha az emberek belátják, hogy mi a jó, akkor azt fogják követni. A keresztény etika jól jellemezhető a tízparancsolattal, amely az egyén számára konkrét tartalmi kötelezettségeket fogalmaz meg. A parancsok – implicit formában – az alapvető értékeket is rögzítik.

A nyugati etikai két nagy formális rendszere az utilitarianizmus és a kantianizmus szintén a racionalitásra épül. Azonban míg Bentham a közösség hasznosságát, a társadalmi jólétet vagyis a közjót helyezi a központba, addig Kant az univerzalizálható maximát (indítékot). Jeremy Bentham úgy tekinti a társadalmi jólétet, mint az egyének hasznosságának összegét. Felfogása szerint egy cselekvés akkor racionális etikai szempontból, ha növeli a társadalmi jólétet. Operacionális szempontból a kollektív racionalitás súlyos fogyatékosága, hogy minél bonyolultabb egy interakció, annál nehezebben alkalmazható, hiszen egyre nehezebb belátni, hogy hogyan maximalizálható az érintettek kollektív hasznossága.

Az utilitarianizmussal szemben a kanti kategorikus imperatívusz a *'racionalitást mint az univerzalizálható norma követését'* értelmezi; nevezzük ezt felfogást *univerzális racionalitásnak*. Az univerzális racionalitás nagy előnye, hogy szinte minden esetben könnyen alkalmazható, és noha nem azonos a kollektív racionalitással, de számos esetben a kollektív racionalitás szempontjából is jó viselkedéshez vezet.

Már ez a felsorolás is mutatja, hogy racionalitásnak fogalmának különböző értelmezései lehetnek, vagyis egyáltalán nem igaz az a kritika, hogy a racionalitás, mint homogén és monisztikus eszme képtelen a komplex és plurális társadalmat értelmezni. Témánk

⁶ Weber, Max. (1987): *Gazdaság és Társadalom*. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó. Budapest

⁷ Orthmayr Imre (2003): *Racionalitás az etikában*. *Világosság* 3–4. szám 155.

szempontjából az individuális és kollektív racionalitás különbsége és ellentéte különösen fontos. Ezzel kapcsolatban az értelmezést megnehezíti, hogy több nem-individuális racionalitás és ehhez kapcsolódva több nem-individuális eszme és „izmus” is létezik. Az individuális valamint a nem-individuális racionalitás és eszmék képviselői egymás nézeteit kölcsönösen elfogadhatatlannak és utópikusnak minősítik. Álláspontunk szerint azonban a különböző racionalitás értelmezések kizárólagosságra való törekvése vezet elfogadhatatlan és utópikus kimenetelhez, míg azok egyensúlya biztosítja a társadalom harmonikusabb működését. A probléma tehát számos esetben nem magával a racionalitással, hanem a racionalitás rossz alkalmazásával van.

3. A RACIONALITÁS BÍRÁLATA

Oakeshott politikai racionalizmusnak nevezi azt a irányzatot, amely a racionalitás alapelveit alkalmazza a politikai gondolkodásra.⁸ Oakeshott értelmezése szerint a racionalista mindenre mint megoldandó és megoldható problémára tekint. Ráadásul a politikai racionalista az ügyek mérlegeléséből kizárja a hagyományt és a tradíciók által közvetített tapasztalatot.⁹

A racionális attitűd egyik hiányossága Oakeshott szerint abból ered, hogy nem fogadja el a tudás kettős természetét. A *technikai tudás* (más szerzők az *explicit tudás* terminust használják) a racionalizmus eszköztárával is feldolgozható és megmagyarázható, tartalmazza a tevékenységnek azokat a vetületeit és szabályait, melyek megfogalmazhatók és a fogalmak megtanulása révén elsajátíthatók. A *gyakorlati tudás* (vagy *implicit tudás*) ezzel szemben a tevékenységek megfogalmazhatatlan szabályaiból áll. A gyakorlati tudás reflektív, folytonosan változó, elsajátítani csak egyfajta „inaskodással” lehetséges. A tudás kettős természete jellemző minden emberi tevékenységre, a kétféle tudás megtanulása nélkül nem válhat tejjé a tevékenység ismerete.¹⁰

Oakeshott szerint azonban a racionalizmus elutasítja a gyakorlati tudást, mert az nem formalizálható. A gyakorlati tudás maga a tradíció, a tapasztalat átadása, amit a racionális gondolkodás babonának bélyegez. A gyakorlati tudással szemben a technikai tudás legtöbbször racionális érvek koherens, zárt rendszerét alkotja, mely teljes bizonyossággal tölti el az embert. A racionalista célja pedig a bizonyosság elérése, mert a bizonyosság jelenti a

⁸ Oakeshott, Michael (2003): A politikai racionalizmus. In Molnár A. K. (szerk.) Politikai racionalizmus Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 123-151

⁹ Kotek Péter: Az utópia és a politikai racionalizmus kapcsolata. Pozitív és negatív utópiák. www.freeweb.hu/sziszt/0506tavasz/kotek_polfil.doc

¹⁰ Oakeshott i.m. 130-132

világ megértését.¹¹ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a bizonyosságnak ez a kitüntetett szerepe a mechanikus világképre jellemző. A racionalitás modern elméletei nemcsak a bizonyosság, hanem a kockázat, sőt a bizonytalanság esetében is alkalmazhatók.

A racionális gondolkodás szerint minden problémának létezik *egy* tökéletes megoldása. Ez azonban *egyformaságot szül*, mert *a* tökéletes megoldás alkalmazandó az összes azonos típusú problémára. A falansztereknek például mindenhol ugyanolyannak kell lenniük. Oakeshott szerint a világ többmódusú, ezért csak több szemszögből értelmezhető. A politikai racionalizmus viszont tagadja a többmódusú értelmezést, csak saját szemszögéből értelmezi a világot. Ezért alapvetően hibás gondolati konstrukció, ami nem is javítható meg. Valójában azonban a racionalitás egyáltalán nem homogén értelmezési keretet jelent, ahogy arra már rámutattunk. Másrészt, hogy a példánál maradjunk ökológiai szempontból egyáltalán nem tekinthető racionálisnak az egyformaság; egy falanszternek (egy ideális közösségnek) a sarkkörön és az egyenlítőn másképp kell gazdálkodnia és ezzel párhuzamosan másképpen kell felépülnie.

A tökéletes társadalom megvalósításához legtöbbször radikális változtatásokon át vezet az út. A politikai racionalista, sajátosságaiból eredően, eltörli a korábbi, a ráció által nem bizonyított, értékeket, alapelveket és tapasztalatokat. Így a racionalista társadalomformálás szükségképpen rombolással (pl. forradalommal vagy diktatúrával) kezdődik, mert csak biztos – azaz csak racionálisan ellenőrzött – alapokra akar építkezni. Az (irracionális) értékekkel, babonákkal, hagyományokkal átszótt alap megingathatja a racionalitás eszmerendszerét, ezért azokat fel kell számolni, vélelmezi Oakeshott. Az igazi racionalista azonban nem így gondolkodik, hiszen tudja, hogy a tradíció a már bevált formákat és szokásokat jelenti, amelyek mögött racionálisan igazolható értékek húzódnak meg, ezek módosítására csak indokolt esetben kerülhet sor (pl. a körülmények radikális változása esetében).

4. UTÓPIA ÉS RACIONALIZMUS

Az újkori utópia megjelenése Morus *Utópiájához* köthető. A Morus által használt utópia kifejezés tulajdonképpen paradoxon: azt a helyet jelöli, amely tulajdonképpen nincs sehol.¹² Az utópia az ábrázolt jelenen túlmenő, időben és sokszor földrajzilag is más világot mutat be, egy jobb, vagy éppen tökéletes társadalom képében. Az utópisták számára nyilvánvaló, hogy az általuk megálmodottak a jelenben még nem kivitelezhetőek, de a tudomány, a technológia,

¹¹Oakeshott i.m. 130-132

¹²Krishan Kumar: *Aspects of the Western Utopian Tradition*. History of the Human Sciences 2003/ 16, 64.

az államszerkezet vagy a morál változása meghozhatja a lehetőséget bekövetkezésükhöz.¹³ Az utópiák célja általában valamilyen széles körben elfogadott kollektív érdek megvalósítása, pl. társadalmi jólét megteremtése, az emberek egyenlőségének a biztosítása, vagy éppen a kizsákmányolás megszüntetése. „Az utópiák olyan társadalmakat rajzolnak fel, amelyek tisztán a nembeliség szempontjai szerint szerveződnek, lakóik (a Nem érdekeinek ellentmondó személyes érdekkövetésüket józan önkorlátozással összehangoló) teljesen „nembeli” emberek”.¹⁴ A szó szűkebb értelmében utópiák irodalmi alkotások, a szó szélesebb értelmében azonban bármilyen a társadalom rendszerére vonatkozó eszme (pl. világkormány, fenntartható társadalom) sőt ideológiai (liberalizmus, marxizmus, ökológizmus stb.) is lehet (filozófiai) utópia.

Morus *Utópiájában* a társadalmi berendezkedés – látszólag – a végletekig ésszerű (még a sziget-mivolt sem véletlen, az alapítók ugyanis védelmi célból választották le a félszigetet a szárazföldről), a települések egymástól nagyjából egyenlő távolságra helyezkednek el, és intézményekre, szokásokra és a használt nyelvre nézve teljesen egyezők, de még tervrajzuk is azonos. A lakosság felváltva végez mezőgazdasági és városi munkákat, s amire az éppen vidéki vagy éppen városi életet élőknek szüksége van; s a javakat zökkenőmentesen működő redisztribúció révén könnyen megszerezhetik. Nyilvánvaló, hogy Morus utópiájában, hasonlóan más újkori utópiákhoz, az egyik legfontosabb szempont az emberek teljes egyenlősége. A munkamegosztás, a magántulajdon, a pénz, az érdekeltség és általában a szabad döntés hiánya kétségtelenül növeli az egyenlőséget. Másrészt ezeknek az intézményeknek az elutasítása egyáltalán nincs összhangban a racionalitással; például a munkamegosztás hiánya megakadályozza, hogy az egyes emberek egy-egy terület mestereivé válva hatékonyan gazdálkodjanak a szűkös erőforrásokkal. S általában nem tekinthető racionálisnak egy olyan tervezet, amely csak egyetlen társadalmi mutatóra (pl. a társadalmi egyenlőségre) koncentrálna.

Campanella *Napvárosa* is a lehető legnagyobb „ésszerűséggel” épült, szintén egy szigeten. Az állam fő célja, hogy a lakosokat egyfajta boldog polihisztorrá nevelje, az előre megtervezettség az élet minden színterén jelen van, még a párválasztást is a jótékony bürokrácia végzi „úgy egyesítvén a férfiakat és a nőket, hogy jó fajta jöjjön létre, s nevetnek rajtunk, amiért annyit foglalkozunk a kutyák és lovak fajtáival, s magunkkal nem törődünk”.¹⁵

¹³ Uo. 65.

¹⁴ Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Túlélési stratégiák. Társadalmi adaptációs módok. Kossuth Kiadó. 2007. IV. fejezet, 44. lábjegyzet 471.

¹⁵ Campanella, Tommaso (1996): *A Napváros*. Nippon Kiadó, Budapest 35.

A jövőbe tekintő (szocialista) utópiák szerzői, pl. Saint-Simon vagy Fourier tálcán kínálják, hogyan kell a valóságosnál összehasonlíthatatlanul jobban megszervezni az államigazgatási folyamatot. Az utópista szocialisták természetesen azt ígérik, hogy az új típusú közösség megoldhatja embereket egymás alá-fölé rendelő állami és bürokratikus intézményrendszer aktuális gondjait. Ezekre az „egy ügyű” utópiákra is érvényes azonban a fenti kritika, vagyis ésszerűségük csak látszólagos.

A 19. század végére egyre világosabbá vált, hogy sem a zabolázatlan, szabadkereskedelmen alapuló (liberális) kapitalizmus, sem pedig egy szocialisztikus reformsorozat nem képes a közjót biztosítani. Ezt a nézetet támasztják alá C.F.G. Masterman, brit liberális politikus és újságíró 1909-es szavai: *„A minden betegségre gyógyírt nyújtó tudomány; a háborúk szükségszerűségét mellőző és minden népet egyetlen emberi családba tömörítő kereskedelem; az erkölcsöt és a vallást egy biztonságos alapra terelő kutatás; a találmány, mely az egész emberiség számára lehetővé teszi, hogy csak egy pár órát dolgozzon naponta, s ezt sem lélekromboló módon, fennmaradó idejében pedig gondtalan és boldog lehessen – mindezek immár meseszerű víziók”*.¹⁶

A beköszöntő 20. század gyökeresen megváltoztatja az utópikus látásmódot, külön irodalmi műfajt teremtve, az antiutópiát vagy disztópiát. A tudomány, a technológia és az anyagi termelés egyre növekvő szerepe s ezzel párhuzamosan a társadalomban és az értékek esetében kibontakozó negatív folyamatok¹⁷, továbbá Huxley és Orwell antiutópiái végleg felszámolták a Bacon óta a műfajt jellemző optimizmust.¹⁸

Az utolsó nagyhatású utópikus szerző, H. G. Wells kritizálja a korábbi utópiákat, amelyek magukban hordozták azt a hipotézist, hogy megszabadulhatunk a tradícióktól, szokásoktól, törvényi kötelékektől, miáltal teljesen terméketlen fantazmagóriák születtek. A korábbi utópiákban a szereplők nem személyiségek, hanem általánosított, arctalan, boldog, jólöltözött és egészséges figurák, akik az élettel szembesítve igencsak hiteltelennek tűnnek.¹⁹ Ezzel szemben Wells *Egy modern utópia* (1904) című nagyhatású regényét nem pusztán álmodozásnak, hanem alaposan megtervezett elmélkedésnek tekinti. A wellsi utópia a fejlődésre folyamatosan reagáló világállam, amely a változás szelét mindig a vitorlájába fogja. Wells világállamát az úgynevezett samurájok irányítják – ezek az aszketikus jellemű, kimagasló intellektuális képességekkel bíró, hosszú ideig tartó képzésben részesített emberek,

¹⁶ Beaumont, Matthew (2005): *Utopia Ltd. Ideologies of Social Dreaming in England 1870-1900*. Brill Leiden Netherlands, 14.

¹⁷ Kumar i.m. 72.

¹⁸ O'Har, George (2004): *Technology and Its Discontents*. Technology and Culture, 45/2, 482.

¹⁹ Wells, H. G. (1905): *A Modern Utopia*. Thomas Nelson and Sons Ltd. London, 20.

akik e tulajdonságaik révén a közjót maximálisan kiszolgálni és biztosítani képes rendszert működtetnek.²⁰ E világállam egy globális bürokrácia, mely a világot ésszerűen hatalmas adminisztratív alegységekre bontva irányítja. A javak és szolgáltatások körforgását pedig egyfajta korlátozott kapitalizmus biztosítja: míg az egyéni háztartás szintjén a magántulajdon működik, addig a föld és a természeti kincsei a világállam tulajdonát képezik.

Világos, hogy a wells-i utópia sokkal inkább tekinthető racionálisnak, mint a korábbiak. S itt joggal merül fel az a kérdés, hogy a ráció egyáltalán alkalmas-e arra, hogy új társadalmi formákat keressen. George Orwell szerint nem, és ezt a gondolatát megfogalmazza a *Wells, Hitler és a világállam* című 1941-es tanulmányában is, amelyben a liberális értelmiség helyenként utópizmusba hajló racionalizmuséhségét pellengérezzi ki. Orwell kritikája nem csupán a diktatúra veszélyére hívja fel a figyelmet, hanem arra is, hogy az ilyen hatalomátvétel a liberális gondolkodás hibáiból is adódhat. Ezen azt a veszélyes öntömjenező hozzáállást érti, amivel e körök értelmisége ruhazza fel magát, mint a felvilágosodás és a racionalitás egyedüli letéteményesét. Orwell H. G. Wellsnek és a nácizmus veszélyét lekicsinylő entellektüeleknek címezve 1941-ben felteszi a kérdést: *„Vajon mitől maradt talpon Anglia elmúlt egy év során? Részben kétségkívül valami homályos elképzeléstől egy jobb jövő iránt, de még inkább az atavisztikus hazafiság érzésétől, az angol nyelvű népek azon megrögzött hitétől, hogy felsőbbrendűek az idegeneknél. Az elmúlt húsz évben az angol baloldali értelmiség arra koncentrált, hogy megtörje ezt az érzést, és ha sikerült volna nekik, most a londoni utcákon járőröző SS-ekben gyönyörködhetnénk. [...] A világot valójában formáló energia érzelmekből táplálkozik – faji büszkeségből, vezérimádatból, vallásos hitből, a harc szeretetéből – melyeket a liberális értelmiség mint korszerűtlen mechanikusan elutasít, s amelyet úgy kigyomlált magából, hogy minden cselekvőképességét elvesztette”*.²¹ Ugyanakkor a racionalitás védelmében szeretnénk megjegyezni, hogyha a fenti érzelmeket nem is, de bizonyos értékeket az érték-racionalitás weberi fogalma képes tárgyalni.

²⁰ Sibley, Mulford Q (1973): *Utopian Thought and Technology*. American Journal of Political Science, 17/2, 18.

²¹ Orwell, George (1946): Wells, Hitler and the World State. In George Orwell: *Critical Essays*, Seckler and Warburg, London, 84-85.

Hasonló gondolatokat fogalmazott meg a közelmúlt (2011 augusztus eleje) angol zavargásainak okaival kapcsolatban David Starkey. A történész szerint „a brit nép elvesztette nemzeti identitását”, s a rassztól függetlenül a fiatalság körében elterjedt egy „káros és erőszakos gengszterkultúra”, mely a feketétől ered, s ilyen tekintetben érvényes, hogy a „fehérek feketékké váltak”. Szerinte mindez összefügg a liberális elitnek a nemzeti identitás ellen folytatott háborújával, amelynek ennek eredményeképp a fehérek közül kiveszett mindenféle közös identitástudat, a keletkezett űr helyére pedig benyomult a „gangszta”-identitás. Starkey álláspontja óriási vitát váltott ki. (<http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/law-and-order/8711621/UK-riots-Its-not-about-criminality-and-cuts-its-about-culture...-and-this-is-only-the-beginning.html>) Úgy tűnik, hogy egy viszonylag általános (pl. nemzeti) identitás eróziója következtében az emberek többsége – a liberális várakozásokkal ellentétben – nem általánosabb (nemzeti), hanem parciálisabb (pl. helyi, törzsi, esetleg kriminális) identitás felé fordul.

5. POPPER BÍRÁLATA

Karl Popper az utopianizmust a racionalizmus egy rossz formájának tekinti.²² Az utópikus gondolkodásnak két alapvető sajátossága van Popper szerint: az utópikus tervezés (utopian engineering) és a historicizmus. A tervezés során az elérendő végcélok jól levezetett modelljére van szükség. A historicizmus, bár első látásra különbözik a racionális tervezési folyamattól – minthogy a történelem egy előre meghatározott úton való kibomlását feltételezi – mégis az utópiaalkotók szövetségese. Mindkét irányzat a társadalmi reform lehetőségeit keresi, összetett víziókat alkotva arról, hogy mi szükségszerű, mi kívánatos és jó. Az utópikus gondolkodás egyfajta gyerekes vágy, amely ahelyett, hogy a világ megértésének szükségszerűségét belátná, meg akarja változtatni azt,²³ és egy kimerevített, tökéletes világot szeretne létrehozni.

Popper szerint vannak reakciós utópisták, mint Platón, akik valamiféle aranykor visszaállításában látják megvalósíthatónak mindezt, és léteznek historicista utópisták, akik a vágyott állapotokat kivetítik a jövőbe, és úgy akarják létrehozni a statikus társadalmat, hogy a végtelenségig megváltoztatják ábrándképük kedvéért a jelent.²⁴

Popper utópikus gondolkodáshoz viszonyuló ellenérzése nemcsak az általa utópikusnak tekintett szerzők (Platón, Hegel és Marx), hanem az értelem alapos tanulmányozásából is fakad.²⁵ A racionalitás Popper számára egy folyamat, állandó cselekvés, keresés, nyitottság, míg az utópia végcélokhoz kötött, ezért valójában nem is tekinthető racionális konstrukciónak. Tehát – végső soron – maga Popper is vitatja az utópikus gondolkodás racionális jellegét.

Az utópista gondolkodó tehát nem flexibilis, van egyfajta vázlata (blueprint) a jövőről, melyet a jelen tapasztalatai alapján megtervez, vagy éppen a múltból halászik ki megisméltésre érdemes példát és tárja a betegesnek bélyegzett jelen elé, ám eközben rendkívül nagy áldozatot hoz.²⁶ Itt válik a folyamat irracionálissá: a végcél érdekében a tudományos, vagy kísérleti módszert – a popperi gondolkodás lényegét, a fokozatos tervezést elhanyagolja, a felmerülő problémákat pedig a nagy egészhez való eljutás járulékos veszteségeként nem veszi elég komolyan, negligálja. Azaz a korrekciók lehetőségeit nem használja ki, a hibás építményt nem bontja vissza, kritikussait pedig erőszakkal – amely a

²² Popper, Karl (2002): *Conjectures and Refutations*. London, Routledge, 481.

²³ Alford, Fred (1982): *Critical Rationalism & the Problem of Utopian Thought: A Second Look*. Polity, 14/3, 483.

²⁴ Uo. 484.

²⁵ Uo. 484.

²⁶ Popper, Karl (1944): *The Open Society and its Enemies* vol. 1. London, Routledge, 144.

propagandától a kritika elnyomásán át az ellenérdekelt felek teljes megsemmisítéséig terjedhet – elhallgattatja.²⁷

Popper Platón és Marx gondolkodásmódját utópikusnak és veszélyesnek tartja, mert az szerinte antidemokratikus, elnyomja az egyéni kezdeményezést és mindenkit az állam érdekeinek, a végcélnak rendel alá. Ugyanakkor nem az adott utópikus ideál megvalósíthatatlanságát rója fel hibaként, hiszen számos dolog, amit a maga korában megvalósíthatatlannak hittek, később megvalósult.²⁸ Popper az utópikus tervezés legfőbb problémáját abban látja, hogy az egész társadalmat kívánja újjá szervezni, ugyanakkor ezek a gyökeres és mélyreható változások példanélküliek, vagyis az utópista elképzelések kiagyalóinak, ha egyben racionálisak is, akkor sokkal óvatosabban és empirikus megerősítéseket keresve kellene fellépniük.

²⁷ Popper (2002) i.m. 484.

²⁸ Egy sajátos paradoxon, hogy a téma fejtegetése során Popper maga is megfogalmaz – mai szemmel még utópikusnak tűnő – gondolatot: nevezetesen a világkormány felállításának a lehetőségét. Álláspontja szerint a nemzetállam alapelvének kérdése olyasféle romantikus fikciókba torkollik mint a nacionalizmus, a fajvédelem és a törzsiség. Popper (1944 243) szerint a nyelvi vagy faji csoportok teljes mértékben fikciók. Popper ezen -- H. G. Wellshez hasonlítható -- nézeteivel szemben a már idézett orwelli kritikára utalunk.